

Pêşekîyek bo Babeta Lor û Goran û Pêwendîya Wan li gel Kurdan di Serdema Navîn da

Esmail SHAMS*

Babeta Lor û Goran yek ji mijarên herî girîng ê dîroka Kurd û Kurdistanê ye di sedsalên navîn de. Peyva *Goran* cara yekem di nivîsên erebî yên sedsalên çarem û pêncem ên heyvî de weke *Cewreqan* hatiye ku mumkin e forma erebî a *Gewrekan* an *Gebrekanê* be. *Cewreqan* anku Goran di herêmeke berfireh de, ji Hemedanê heya derdora Erdebîlê, belav bûne û navenda wan çiyayên Hîlwanê anku herêma ku dikeve navbera Dalaho û Serpêlzehaba niha ya parêzgeha Kirmaşanê bûye. Îbn Fezlullahê Umerî, dîroknivîs û coxrafîzanê sedsala 8an a heyvî dema ku qala eşîrên Kurdan dike, Goran weke eşîra yekemîn bi nav dike. Ev gotina wî girîngîya eşîra Goran di nava eşîrên Kurdan ên wê serdemê de nîşan dide. Her wiha Şerefxanê Bedlîsî Goranan yek ji çar şaxeyên sereke yên Kurdan bi nav dike. *Lor* ku di çavkanîyên cuda de weke *Lûr* û *Lûriye* jî hatiye, yek ji eşîr û şaxên Kurdan di sedsalên navîn de bûye. Di çavkanîyên erebî yên sedsalên navîn de gelek caran navê “*ekradê lûriye*” hatiye bikaranîn û di ti jêdereke wê serdemê de *Lor* ji Kurdan cuda nehatine zanîn. Ji hêla erdnîgarîyê ve *Lor* di dumahîka herêma Goran de li Zagrosa navîn û başûr jiyane û beşeke mezin a herêmên di navbera Xûzistan, Kirman û Farsê de di destê wan de bûye. Ji hêla siyasî ve *Lor* û Goran di serdema hikûmeta Alê Hesnewiyeyê di sedsala 4an a qemerî de hikûmet kirine û bi taybetî di dawîya hikûmeta Bedr b. Hesnewiye de, hêza sereke ya artêşa wî pêk anîne. Bi awayekî balkêş Xuremabada ku di sedsala 5an a qemerî de navendeke sereke ya niştecihbûna goranan bûye, navenda parêzgeha Loristana îroyîn e.

---

* **Doç. Dr., Beşa Ziman û Edebîyatê, Zanîngeha Ellame Tebetebai, Tehran/Îran** / Assoc. Prof., Department of Language & Literature, University Of Allameh Tabataba’i, Tehran, Iran. esmailshams@atu.ac.ir, ORCID: 0000-0002-0680-0581.

Piştî têkçûna hikûmeta Hesnewiyeyê, Goran têkelî Alê Bûweyha Hemedanê û cîgirên wan Alê Kakowiyeyê bûn û Lor jî di dewra hikûmeta Kurd a bi navê Ennaziyan da ku navenda wan Hîlwan bû, şuhret û desthilatdarî bi dest xistin. Piştî têkçûna hikûmetên Hesnewiye û Ennaziyan û serdestbûna Selçûqîyan li ser Kurdistanê, navenda Lor û Goran a siyasî ji bakûrê Zagrosê (Kirmaşan û Kurdistana Îroyîn) ber bi navend û başûrê wê ve çû û hikûmetên Etabekên Lora Biçûk li Xuremabadê û Etabekên Lora Mezin li Îzeyê hatin damezirandin ku di jêderên dîrokî de Kurd weke damezirînerên wan hatine binavkirin. Pir aşkera ye ku ev hikûmet berdewamîya hikûmetên Alê Hesnewiye û Ennaziyan bûne li wê herêmê. Dema mirov li dîroka Lor û Goran a sedsalên navîn dinêre, xuya dibe ku di tu jêderê de Lor û Goran ji hev cuda nebûne û di hemû çavkaniyan de weke beşek ji Kurdan hatine zanîn.

Piştî têkçûna hikûmeta Etabekên Lora Mezin, gelek êlên din di herêmên wan de derketin holê û hêdî hêdî pênaseya wan a Kurdî di herêma Etabekan de lawaz bû. Piştî hatina Sefewiyan ku Îsfehan bû paytexta wan, pêwendiyên Lora Mezin ên çandî û dîrokî ku êdî li ser eşîrên mezin ên weke Bextyarî û Boyerehmedî hatibûn dabeşkirin, bi Kurd û Kurdistanê re kêmbûn û di jêderên dîrokî de ev herêm ji Kurdan cuda hat binavkirin. Ev yek li herêma Lorên Biçûk jî pêk hatiye û piştî têkçûna hikûmetên wê herêmê ji hêla Şah Ebas ve, Loristana Biçûk an Loristana Feylî êdî ji Kurdan cuda bû. Digel vê yekê jî eşîrên Lek ên li bakurê Loristanê, heta niha jî xwe Kurd dizanîn.

Digel cudahiye cografî û siyasî, gelê Loristan û Kurdistanê ji aliyê çandî û fêhengî ve girêdayî hev bûn. Beşek ji vê nêzîkatiyê di stran û mûzîk û kinc û çand û resmên wan de tê dîtîn û beşeke din jî bi riya ayîna Yarsan (Ehlê Heq) ku di nava gel de weke Ayîna Goran jî tê zanîn, heya niha dom kiriye. Di nivîsên Yarsanan de tê dîtîn ku Loristan û Hewraman weke cihên navendî û pîroz ên wê ayîne hatine binavkirin. Herwiha zimanê nivîsîna rezname û şahname û nivîsên wêjeyî û îrfanî û evîndarî yên Lor û Goran hê jî weke hev e. Ev zimanê ku em niha weke goranî bi nav dikin, ji kûrahiya zimanê Kurdî ya serdema navîn derketibû û ji hêmanên lorî, lekî, kurmancî, soranî û hewramî pêk dihat. Şewaza Goran (biwêjeke weke Şewaza Hindî di wêjeya Farisî de), zimanekî hevgerî û sereke bû ku wek berdewamîya fêhlewîyatên serdema navîn di serdema Sefewiyan de, ji Loristanê heya Mukriyan û ji Hemedanê heta bi Baban weke zimanê nivîsê dihat bikaranîn. Ev ziman ji bo nivîsîna helbestan dihat bikaranîn ne ji bo pexşanê. Diyar e ku giraniya peyvên di vê şewazê de ji ber bandora helbestvanên farisî bi farisî û erebî ne û piştre jî bi hewramî û lekî ne. Lê di hin cihan de jî peyvên taybetî yên Kelhûrî, Soranî û Kurmancî jî tene dîtîn. Rast e ku eger kesek Hewramî û Farisî nizanibe, nikare wan helbestan bixwîne, lê axêferekî Hewramî jî heya Lekî û Soranî û Kelhorî nizanibe nikare wan helbestan fêm bike. Helbestvanên seranserê Kurdistanê Sefewî bi vî zimanî nivîsîne û bi qewlê Elmas Xan, zanayên hîlbijartî yên “her çar herêmên Loristan, Lek, Kirmaşan û Kurd-

istana Erdelanê” berhemên xwe bi wî zimanî dane û herçiqas axaftinên wan cuda bin jî ew ziman zimanê wan ê hevbeş ê nivîsê bûye. Divê bê gotin ku li Kurdistana Osmanî Kurdiya Kurmancî û li Kurdistana Sefewî jî Kurdiya Goranî serdest bûye. Helbestvanên wê serdemê bi xwe û vekolerên din ji vî zimanî re gotine Kurdî û navê Goran tenê ji bo şêwaza wê ya edebî hatiye bikaranîn ku ji kêşa hêceyî pêk tê û dewama fehlewîyatê ye. Helbet peyva Goran heta bi Diyarbekir û Ermenistanê belav bûye û li welatê Kurdan tevî hatiye bikaranîn û niha jî li hin deveran tê bikaranîn. Heçî pirsra koka Goran û goranî çî ye û çima di destpêkê de piraniya Kurdan li hemû derên Kurdistanê, weke Goran hatine binavkirin û piştî ev nav tenê bi beşeke taybetî ya coxrafî re hatiye sîordarkirin, mijareke dûr û dirêj e. Ez tenê dikarim li vê derê xalekê bibêjim ku Goran di koka xwe de navekî ayînî bûye û piştî derbasî qadên siyasî û wêjeyî bûye.

Di dosyaya Goran û Lor di sedsalên navîn de hewl hatiye dayîn ku bi awayekî zanistî û akademîk hemû hêlên mijarê werin nixandî. Dr. Qudretullah Geravend (Ghorad Allah Garavand) di gotara xwe ya “Lor û Goran û Pêwendîya Wan bi Kurdan re di Sedsalên Navîn de” bi belgeyên piştrast îsbat dîke ku peyva *Lur* wê demê di çarçoveya *Kurd* de hatiye bikaranîn. Ew bi rêbazeke zanistî û deqîq pêvajoya çêbûn, pêşveçûn û guherîna navên Lor û Loristanê di pêwendîya bi peyva *Kurd* û Kurdistanê re nîşan dide.

Nivîsara Ebulfezlê Xetîbî ya bi navê “Etabekên Loristanê”, ji gotareke ku bi he-man navî di Ensîklopedîya Mezin a Îslamî da çap bûye hatiye wergirtin, wergeran û berfirehkirin. Di nivîsarê de bi awayê taybet hikûmetên Etabekên Lorên Mezin û Biçûk hatine nixandî ku di hemû jêderên wê serdemê de weke *Kurd* hatine nasandî. Di salên dawîn de lêkolînên derbarê xanedanên Kurdan de li hemû derên Kurdistanê belav bûne, lêbelê digel vê jî kêma qala van xanedanên *Kurd* ên girîng tê kirin. Nivîsara “Etabekên Loristanê” ji vî alîyê ve pir girîng e. Ev nivîsara Xetîbî ya bi Farisî ji alîyê Cumhur Ölmez û İbrahim Tarduş ve bo Kurdiya Kurmancî hatiye wergêran û bi vî awayî di nav dosyayê de cih girtîye.

Di dosyayê da ji bilî du gotarên bi Loran re pêwendîdar du gotar jî bo mijara *Hewraman* û *Hewramî* û *pêwendîya wan bi Kurd û Goran* re hatine terxankirin. Divê bê gotin ku Hewraman ji hêla coxrafî ve tam di navenda Kurdistanê de cih digire. Bi gotineke din ew dilê Kurdistanê ye û giraveke çiyayî ye di nava çiyayên bilind ên Zagrosê de. Hewraman hem navend hem jî parêzvana herî girîng a ayîn, helbest, muzîk, îrfan, ziman, huner, mîmarî û pîşesaziya hunerên destan e li Kurdistanê. Weke mînak ayîna Yarsan û piraniya terîqetên Kurdî li Hewramanê bûne û ji wir belavî herêmên din ên Kurdistan û Loristanê bûne. Zimanê nivîsên olî yên Kurdên Yarsan Hewramî ye û nivîsên Kurdî yên herî kevin bi zimanê niştecihên wê herêmê bûne. Herwiha mirov dikare Hewramanê weke senfoniya çand û dîrokê û mûzeyaya

coxrafî, dîrokî, însanî û zimanî ya miletekî bide nasandin ku qala serdemên kevnar, serdemên Med û Aşûr û serdemên berî wan û piştî wan dikin. Em dikarin bibêjin ku Hewraman Kurdistanana kevn û Hewramî jî zimanê Kurdî yê kevn e. Tu herêmeke Kurdistanê bi qasî Hewramanê tê de alim û zanyar peyda nebûne û di dîroka îslamê de xizmeta îslamê nekiriye. Hema mirov careke tenê li lîsteya alimên bi paşnavê Goranî û Cewreçanî û Şehrezorî û Oremanî binêre, diyar dibe ku rola Hewramanê di warê xizmeta ilmî, felsefî, ayînî, îrfanî û wêjeyî de çend girîng e. Gotareke derbarê Hewramanê de, bi navê “Têkelî Goran, Kurd û Hewramanî Dilê Destniwîsekan”, ya Dr. Muderris Seîdî ye. Seîdî kedeke mezin daye û zêdetirî 15 nusxeyên destnivîs ku piraniya wan hêj çap nebûne, vekolaye û îsbat kiriye ku di yek destnivîsê de jî ku zimanê wan nêzî zimanê xelkê Hewramanê ye, Goran derveyî Kurd nehatiye zanîn. Wî herwiha îsbat kiriye ku di hin nusxeyan de goranî şewazeke menzûm a helbestê ye û jî bo zimanekî taybetî nehatiye bikaranîn.

Gotara duyem a vî warî jî ya Zuhre Muhemmedî ye ku tê de tezên master û doktorayê yên li ser Kurdiya Hewramî hatine nixxandin. Di dirêjahiya sedsalên derbasbûyî de hin rojhilatnasên Ewropî nixxandinên nû li ser wateya Goran kirine ku tu tîkiliya wan bi rastiya di sedsalên navîn re tune ye û Goran jî Kurdan cuda qebûl kirine û jî Zaza û Hewramî, Bacelanî, Kenoleyî û hejmareke din jî şênîyên di navbera Kirmaşan û Mûsilê re gotine Goran. Bi gotineke din wan jî niştecihên Kurdistanê yên ku ne Kurmanc, Soran, Kelhûr, Kirmaşanî û Lek in wek goran bi nav kirine û ew derveyî Kurd û zimanê wan derveyî Kurdî dane zanîn. Ev nêrîna rojhilatnasan piştî derbasî akademî û zanîngehên rojavayî bûye û bi nivîsên Mac Kenzie re bi hêz bûn. Paşê hinek zimannasên din ên rojavayî gotinên Makênzî belav kirin. Zuhre Muhemmedî hewl daye bersiva vê nêrîne bide ku fikrên Mac Kenzie û şagirtên wî heta çî astekê li ser zimannasên Hewraman û Kurdistanê bandor kiriye. Muhemmediyê bi dehan lêkolînên ku hatine weşandin nixxandine û îsbat kiriye ku bandora wê nêrîne pir kêmtir e û piraniya zimannasên Hewramî û cihên din ên Kurdistanê tevî hin cudahiyan Hewramî li gel zaraveyên din ên Kurdî, gelê Hewramanê û zimanê wan beşek jî zimanê Kurdî û gelê Kurd dizanin.

Du gotarên din ên dosyayê ku tîkildarî pêwendiyên çandî yên sahayên Loristan û Goranê li gel Kurd û Kurdistanê ne ku bi rêya ayîna yarsan û nerîtên netewî û zimanî hatine domandin. Gotarek jî van a Dr. Şehab Walî ye ku li ser nixxandina wateya Goran di nivîs û kilamên Yarsanê de ye. Yarsan di çand û dîroka Kurdistanê de xwedî reh û kokên pir xurt e û tu mijareke dîrokî, çandî, ayînî û zimanî li Kurdistanê bêyî berçavgirtina nivîsên wê ayîneqê tamam nîne. Dr. Walî bi awayekî pir baş hemû hêlên wan pêwendiyên nîşan dane.

Gotara din jî li ser nixxandina eşîra Ebdulmelikî ye ku jî hêla Dr. Riza Qenberî ve hatiye nivîsîn ku ew bi xwe jî ser bi wê eşîrê ye. Mirov dikare eşîra Ebdulmelikî wek

nimûneya eşîrên Kurd ên Goran bide nasandin ku ji hêla desthilatdarên Îranê yên cihê ve ji warê bav û kalên xwe ber bi cihên din ve hatine mişextîkirin, lê hêj li ser şopa çand û zimanê xwe yê resen dimeşin. Bê şik û guman, ziman û çanda tu eşîreke din a Kurdistan û Loristana îroyîn nikarin wek Ebdulmelikîyan pêwendîya dîrokî ya Loristan û Goran û ya her duyan bi Kurd û Kurdistanê re derxe holê. Endamên vê eşîrê bi zimanekî wisa diaxifin ku niha jî gelekî nêzî zimanê nivîsên Yarsanê û nusxe-yên wan ên destnivîs e ku Dr. Muderris Seîdî di gotara xwe de nixandina vê yekê kiriye. Ebdulmelikî nimûneya pêwendîya zimanê dîrokî û çandî ya Lor û Loristanê bi Goranan re û di dewama wê de bi Kurdistanê re ne ku niha li bakurê Îranê, li herêmeke gelekî dûr ji warê xwe yê pêşî dijîn û hêj li ser şopa bav û kalên xwe ne û bi vê yekê şanazî dikan.

Di dawiyê de pêwîst dibînim ku spasiya nivîskarên gotarên dosyaya “Lor û Goran di Sedsalên Navîn” de û her wiha edîtorê kovara Nûbihar Akademîyê birêz Abdurrahman Adak û hemû nivîskarên wê yên hêja bikim. Hêvîdar im vê xebata me herî kêr beşek ji mijara dîroka Lur û Goran û pêwendîya wan bi Kurdan re di sedsalên navîn de zelal kiribe.